

УДК 338.1:338.23

Стегней М.І.

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри обліку та фінансів
Мукачівського державного університету

ДЕЦЕНТРАЛІЗАЦІЯ ЯК ПЕРЕДУМОВА СТАЛОГО РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

DECENTRALIZATION AS A PREREQUISITE FOR SUSTAINABLE RURAL DEVELOPMENT

АНОТАЦІЯ

Стаття присвячена питанням фінансового забезпечення сталого розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Проаналізовано проблеми місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні. Визначено зміст і необхідність проведення процесу децентралізації влади в Україні. Охарактеризовано доцільність запровадження елементів програмно-цільового методу для сільських бюджетів за рахунок ефективного здійснення процесу децентралізації. Проведено моніторинг чинного Бюджетного й Податкового кодексів України та проекту змін щодо бюджетної децентралізації. Охарактеризовано переваги фінансового забезпечення сільських бюджетів за умов децентралізації.

Ключові слова: сталий розвиток, децентралізація, сільські бюджети, адміністративна реформа, територіальні громади.

АННОТАЦИЯ

Статья посвящена вопросам финансового обеспечения устойчивого развития сельских территорий в условиях децентрализации. Проанализированы проблемы местного самоуправления и территориальной организации власти в Украине. Определено содержание и необходимость проведения процесса децентрализации власти в Украине. Охарактеризовано целесообразность введения элементов программно-целевого метода для сельских бюджетов за счет эффективного осуществления процесса децентрализации. Проведен мониторинг действующего Бюджетного и Налогового кодексов Украины и проекта изменений по бюджетной децентрализации. Охарактеризованы преимущества финансового обеспечения сельских бюджетов в условиях децентрализации.

Ключевые слова: устойчивое развитие, децентрализация, сельские бюджеты, административная реформа, территориальные общины.

ANNOTATION

The article is devoted to the financial sustainable rural development under decentralization. The problems of local self-government and territorial organization of power in Ukraine. The content and the need for decentralization of power in Ukraine. Characterized feasibility of introducing elements of program budgeting for rural budgets through the effective implementation of the decentralization process. An effective monitoring of the Budget and Tax Code of Ukraine and the draft amendments on fiscal decentralization. The characteristic advantages of providing rural financial budgets in the decentralized.

Keywords: sustainable development, decentralization, rural budgets, administrative reform, local communities.

Постановка проблеми. Сучасна соціально-економічна ситуація сільських територій України характеризується проблемами, що перешкоджають їх переходу до сталого розвитку. Зокрема, досі не досягнуто дореформеного рівня виробництва в аграрному секторі, зберігається тенденція скорочення ресурсного потенціалу сільського господарства, не завершено процес

формування економічно-активних суб'єктів сільського бізнесу. Погіршується демографічна та екологічна ситуація, продовжується руйнування соціальної інфраструктури, знижується тривалість життя сільського населення. Євроінтеграційні процеси України актуалізують питання децентралізації влади як передумови переходу розвитку сільських територій на принципи сталого розвитку.

Аналіз останніх досліджень. Питання забезпечення передумов сталого розвитку сільських територій України вже давно обговорюється серед науковців. Ці питання висвітлюються в працях О.М. Алімова [12], Ш.І. Ібатулліна [13], І.О. Іртищевої [14], І.М. Лицура [12], Е.М. Лібанової [16], В.В. Микитенко [12], Я.В. Остафійчука [11], Т.В. Стройко [15], В.В. Толкованова [3], М.А. Хвесика [10; 13] та інших. Вивчення вказаної проблематики на етапі проведення децентралізації влади в Україні стає особливо актуальним і потребує безперервного моніторингу.

Постановка завдання. Завдання дослідження полягає у визначенні необхідності реформ пов'язаних з децентралізацією влади в Україні, які забезпечать можливості сталого розвитку сільських територій.

Виклад основного матеріалу досліджень. Децентралізація – процес перерозподілу або диспергування функцій, повноважень, людей або речей від центрального управління [1].

За тлумаченням Великого тлумачного словника сучасної української мови [2], який значною мірою базується на матеріалах одинадцятитомного тлумачного «Словника української мови» (1970-1980) – це система управління, за якої частина функцій центральної влади переходить до місцевих органів самоуправління; скасування або послаблення централізації.

На даний час ефективного та швидкого розв'язання потребують такі проблеми місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні [3]:

– погіршення якості та доступності публічних послуг внаслідок ресурсної неспроможності переважної більшості органів місцевого самоврядування здійснювати власні й делеговані повноваження;

– зношеність теплових, каналізаційних, водопостачальних мереж і житлового фонду та ризик виникнення техногенних катастроф в умовах обмеженості фінансових ресурсів місцевого самоврядування;

– складна демографічна ситуація в більшості територіальних громад (старіння населення, знелюднення сільських територій та монофункціональних міст);

– неузгодженість місцевої політики щодо соціально-економічного розвитку з реальними інтересами територіальних громад;

– нерозвиненість форм прямого народовладдя, неспроможність членів громад до солідарних дій, спрямованих на захист своїх прав та інтересів, у співпраці з органами місцевого самоврядування й місцевими органами виконавчої влади та досягнення спільних цілей розвитку громади;

– зниження рівня професіоналізму посадових осіб місцевого самоврядування, зокрема, внаслідок низької конкурентоспроможності органів місцевого самоврядування на ринку праці, зниження рівня престижності посад, що призводить до низької ефективності управлінських рішень;

– корпоратизація органів місцевого самоврядування, закритість і непрозорість їх діяльності, високий рівень корупції, що призводить до зниження ефективності використання ресурсів, погіршення інвестиційної привабливості територій, зростання соціальної напруги;

– надмірна централізація повноважень органів виконавчої влади та фінансово-матеріальних ресурсів;

– відсторонення місцевого самоврядування від вирішення питань у сфері земельних відносин, посилення соціальної напруги серед сільського населення внаслідок відсутності повсюдності місцевого самоврядування.

Зазначені проблеми ускладнюються внаслідок проблем правового та інституційного характеру, а також неузгодженості реформ у різних сферах з реформуванням системи місцевого самоврядування та адміністративно-територіального устрою держави.

Метою Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні є визначення напрямів, механізмів і строків формування ефективного місцевого самоврядування та територіальної організації влади для створення й підтримки повноцінного життєвого середовища для громадян, надання високоякісних та доступних публічних послуг, становлення інститутів прямого народовладдя, задоволення інтересів громадян в усіх сферах життєдіяльності на відповідній території, узгодження інтересів держави та територіальних громад [3].

Бюджетний кодекс України [4] визначає правові засади функціонування бюджетної системи України, її принципи, пояснює основи бюджетного процесу й міжбюджетних відносин

та визначає відповідальність за порушення бюджетного законодавства.

01.01.2011 набув чинності Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI (далі – БК України), який був покликаний активізувати розвиток програмно-цільового методу бюджетування, адже в ньому [5]:

– визначено поняття:

1) програмно-цільового методу в бюджетному процесі – метод управління бюджетними коштами для досягнення конкретних результатів за рахунок коштів бюджету із застосуванням оцінки ефективності використання бюджетних коштів на всіх стадіях бюджетного процесу; 2) управління бюджетними коштами – сукупність дій учасника бюджетного процесу відповідно до його повноважень, пов'язаних із формуванням і використанням бюджетних коштів, здійсненням контролю дотримання бюджетного законодавства, які спрямовані на досягнення цілей, завдань і конкретних результатів своєї діяльності та забезпечення ефективного, результативного й цільового використання бюджетних коштів;

– розкрито сутність складових програмно-цільового методу бюджетування: бюджетної програми, її результативних показників та відповідального виконавця, паспорту бюджетної програми (п. 3, 40 ст. 2, ч. 4, 5 ст. 20 «Застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі»);

– передбачено обов'язковість застосування програмно-цільового методу на державному й місцевому рівнях (за рішенням відповідної місцевої ради) із проведенням оцінки ефективності бюджетних програм (ч. 1 ст. 20 «Застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі»);

– передбачено складання головними розпорядниками бюджетних коштів плану діяльності на наступні за плановим два бюджетних періоди (ч. 2 ст. 21 «Складання прогнозу бюджету на наступні за плановим два бюджетні періоди», п. 1 ч. 5 ст. 22 «Розпорядники бюджетних коштів»);

– передбачено застосування програмної класифікації видатків та кредитування державного бюджету (ч. 1 ст. 10 «Класифікація видатків та кредитування»);

– передбачено формування програмної класифікації видатків та кредитування місцевого бюджету з урахуванням типової програмної класифікації видатків та кредитування місцевого бюджету (абз. 2 ч. 2 ст. 10 «Класифікація видатків та кредитування»).

Відповідно до Бюджетного кодексу одним із принципів, на якому ґрунтується бюджетна система України, є принцип єдності, який забезпечується, зокрема, єдиною правовою базою, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів.

При застосуванні ПЦМ тільки на рівні державного бюджету цей принцип не реалізується

в повному обсязі в частині застосування єдиної бюджетної класифікації, оскільки на рівні державного бюджету застосовується програмна класифікація видатків та кредитування державного бюджету, а на рівні місцевих бюджетів – тимчасова класифікація видатків та кредитування місцевих бюджетів.

З огляду на значну соціальну складову місцевих бюджетів запровадження ПЦМ на рівні місцевих бюджетів, у тому числі сільських бюджетів, дає змогу значно підвищити ефективність використання бюджетних механізмів для досягнення стратегічних цілей держави в бюджетній сфері.

Застосування бюджетування, орієнтованого на результат, є однією із вимог для країн – членів ЄС. З огляду на актуальність євроінтеграційних процесів в Україні застосування ПЦМ на місцевому рівні є одним із необхідних кроків у цьому напрямі.

З 2012 року було здійснено запровадження елементів ПЦМ в усіх обласних бюджетах, бюджетах міст республіканської Автономної Республіки Крим та обласного значення та бюджеті міста Севастополя; з 2013 року – в усіх районних бюджетах [6].

Запровадження елементів ПЦМ у сільських бюджетах має свої переваги, проте воно можливе тільки за рахунок ефективного здійснення процесу децентралізації. ПЦМ збільшить повноваження сільських рад та забезпечить оптимізацію їх витрат. Проте ПЦМ вважається доцільним для територіальних об'єднаних громад з чисельністю населення понад 5000 чол.

В Україні здійснюються певні кроки до децентралізації влади. Розроблено Проект закону України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України» (щодо бюджетної децентралізації) [7], визначено основні напрями реформування:

– забезпечення бюджетної автономії та фінансової самостійності місцевих бюджетів;

– децентралізація видаткових повноважень та чіткий розподіл компетенції, сформований за принципом субсидіарності (зі сфери компетенції органів виконавчої влади мають бути вилучені та передані до відання місцевого самоврядування повноваження, які можуть бути більш ефективно реалізовані територіальними громадами);

– надання нових видів трансфертів та посилення відповідальності профільних міністерств за реалізацію державної політики у відповідних галузях;

– закріплення за місцевими бюджетами стабільних джерел доходів та розширення дохідної бази місцевих бюджетів;

– визначення нового механізму бюджетного регулювання та вирівнювання;

– стимулювання громад до об'єднання та формування спроможних територіальних громад.

З метою дослідження шляхів збільшення місцевих бюджетів та бюджетів сільських рад нами проведено порівняльний аналіз окремих статей чинного Бюджетного кодексу України та Проекту закону України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України».

Як бачимо, зміни передбачені в Проекті закону України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України» у розрізі екологічного податку збільшують надходження бюджетів сільських рад. Саме тому доцільним є розширення кола податкових агентів по екологічному податку, запровадження місцевих екологічних зборів.

Позитивні зміни стосуються й податку на доходи фізичних осіб. Згідно чинного законодавства, до доходів бюджетів сіл, їх об'єднань, селищ, міст районного значення зараховується 25 відсотків податку на доходи фізичних осіб, що сплачується (перераховується) згідно з Податковим кодексом України на відповідній території. А після реформ до бюджетів

Таблиця 1

Порівняльний аналіз чинного Бюджетного кодексу України [4] та проекту змін щодо бюджетної децентралізації [7] у розрізі екологічного податку

Зміст положення (норми) чинного законодавства	Зміст відповідного положення (норми) проекту акта
Стаття 69. Доходи місцевих бюджетів	Стаття 69. Доходи місцевих бюджетів
2. До надходжень спеціального фонду місцевих бюджетів належать: 10) 35 відсотків екологічного податку (крім податку, що справляється за утворення радіоактивних відходів (включаючи вже накопичені) та/або тимчасове зберігання радіоактивних відходів їх виробниками понад установлений особливими умовами ліцензії строк), у тому числі: до сільських, селищних, міських бюджетів – 25 відсотків, обласних бюджетів та бюджету Автономної Республіки Крим – 10 відсотків, бюджетів міст Києва та Севастополя – 35 відсотків;	Стаття 69-1. Доходи спеціального фонду місцевих бюджетів 10) 80 відсотків екологічного податку (крім екологічного податку, визначеного пунктом 4 частини третьої статті 29 цього Кодексу), у тому числі: до сільських, селищних, міських бюджетів – 25 відсотків, обласних бюджетів та бюджету Автономної Республіки Крим – 55 відсотків, бюджетів міст Києва та Севастополя – 80 відсотків; Розподіл коштів екологічного податку, що надходять до обласних бюджетів та бюджету Автономної Республіки Крим, бюджетів міст Києва та Севастополя здійснюється обласними державними адміністраціями, Радою міністрів Автономної Республіки Крим, Київською та Севастопольською міськими державними адміністраціями за напрямками, визначеними частиною 13 статті 91 цього Кодексу.

міст обласного значення, району, об'єднаної громади буде потрапляти 60 відсотків, що відображено на наступному рисунку.

Рис. 1. Проект нормативного розмежування податку на доходи фізичних осіб

Складено на основі [7]

Проведений моніторинг чинного Бюджетного кодексу України [4], проекту змін щодо бюджетної децентралізації [7] та Податкового кодексу України [8] дає можливість стверджувати, що існує потреба подальшого врегулювання нормативно-правової бази розвитку сільських територій.

Так наприклад, якщо суб'єкт підприємницької діяльності зареєстрований у місті, а здійснює свою діяльність на сільській території, то кошти від сплати єдиного податку надходять у бюджет за місцем реєстрації, а не в бюджет за місцем здійснення діяльності. Адже згідно п. 4 статті 295 Податкового кодексу України, сплата єдиного податку здійснюється за місцем податкової адреси [8]. Підприємницька діяльність наносить шкоду природному середовищу за місцем її здійснення, а не за місцем реєстрації. Сільські громади повинні активізуватися й вимагати, щоб податкові збори від такої діяльності надходили саме в їх бюджет і це повинно бути підкріплено законодавчо.

Особливої уваги потребує питання оренди землі через корпорації, ФПГ (фінансово-промислові групи), ТНК (транс-національні компанії), юридична адреса й власники яких знаходяться за межами сіл, районів, областей і навіть України, оскільки корпорації забираючи землі як економічну базу розвитку, не сприяють самовідтворенню сіл, не забезпечують робочими місцями селян, фактично знищуючи їх, пласт культури. Тому, задля збереження села, необхідно встановити нормативи працевлаштування селян на підприємствах розташованих на сільських територіях і зорієнтувати політику держави на розукрупнення виробництва. Крім того необхідно врахувати, що підприємницька діяльність наносить шкоду природному середовищу за місцем її здійс-

нення, а не за місцем реєстрації. Сільські громади повинні активізуватися й вимагати, щоб податкові збори від такої діяльності надходили саме в їх бюджет і це повинно бути підкріплено законодавчо.

Із розвитком сільських територій найбільше пов'язані податки, що сплачуються в Україні за використання сільськогосподарських угідь, які охоплюють земельний податок, плату за оренду землі державної та комунальної власності а також фіксований сільськогосподарський податок.

Вищеперерахована сукупність податків має регулювати земельні відносини в аграрній галузі економіки та забезпечувати формування частини доходів сільських бюджетів. Бюджетні кошти необхідні для здійснення заходів щодо охорони та відновлення сільськогосподарських угідь, а також для виконання інших господарських завдань.

Земельний податок забезпечує наповнення суттєвої частки місцевих бюджетів (100% потрапляє в місцевий бюджет). Проте зазначений податковий платіж має ряд недоліків, зокрема, він є загальнодержавним податком, саме тому ці кошти, у першу чергу використовуються на споживання (на утримання бюджетних установ, на заробітну плату, на комунальні послуги, та інше). Все це обмежує можливості використання сплачених сум на фінансування потреб, пов'язаних з охороною та поліпшенням агро угідь.

Розширення фінансової бази місцевих органів влади може бути досягнуте шляхом надання місцевим бюджетам додаткових джерел доходів. Однак, додаткові статті доходів місцевих бюджетів повинні стати основою бюджету розвитку. Це не лише створить належну фінансову базу для соціально-економічного розвитку окремих територій, а й сформує пряму залежність між фіскальною активністю місцевих органів влади та інвестиційним потенціалом відповідних територій.

Надходження від орендної плати за користування майновим комплексом та іншим майном, що перебуває в комунальній власності є реальним джерелом поповнення бюджету розвитку. Спрямування орендної плати до бюджету розвитку сприяє проведенню капітальних ремонтів та оновленню основних засобів. Плата за оренду земельних угідь державної й комунальної власності – це єдиний в Україні податок, розміри якого з гектара угідь зазначені не у Податковому Кодексі України чи інших нормативно-правових актах стосовно оподаткування, а визначаються договорами оренди земельних ділянок [9]. Саме це дає можливість регулювати надходження до місцевого бюджету у відповідності до попиту на оренду землі.

З метою збільшення надходжень від плати за землю доцільно удосконалити адміністрування плати за землю, прискоривши завершення

процесу інвентаризації земель та проведення її грошової переоцінки. Необхідно визначити відповідальність землекористувача чи орендаря землі за порушення земельного законодавства з конкретизації санкцій: а) за порушення визначених землевласником термінів оформлення документів на землю; б) за використання землі без правовстановлюючих документів з моменту виникнення права власності на майно шляхом відшкодування збитків відповідній місцевій владі. Встановлення контролю за використанням земельних ділянок за призначенням можна забезпечити за рахунок надання більших повноважень адміністративним комісіям при сільських радах.

Для агропромислового виробництва характерним є спеціальний режим прямого оподаткування, за рахунок фіксованого сільськогосподарського податку (ФСП). За базу цього податку прийнято оцінку земельних угідь, тому ФСП можна вважати різновидом земельного податку. В основу розрахунку ФСП покладена оцінка землі проведена ще в 1995 році, яка значно менша за реальну вартість. Цей факт, штучно зменшує доходи місцевих бюджетів.

Зокрема, одним із недоліків ФСП є те, що відповідно до статті 8 Закону України «Про фіксований сільськогосподарський податок», у разі перевищення доходу від несільськогосподарської діяльності 25% валового доходу платника передбачено перехід такого підприємства на загальну систему оподаткування лише з наступного року [9]. Цей недолік дає можливість легко переорієнтувати аграрне підприємство на отримання доходу від несільськогосподарської діяльності після переходу на спеціальний режим прямого оподаткування. А несільськогосподарська діяльність, до прикладу – торгівля нафтопродуктами чи іншими несільськогосподарськими товарами, часто призводить до порушення екологічної безпеки сільської території. Поряд із цим, підприємство до кінця календарного року буде платником ФСП і ніякі санкції йому не загрожують.

Висновки. Проаналізувавши можливості фінансово-економічного механізму процесу децентралізації та врахувавши результати попередніх розвідок дослідників [10-16], можна узагальнити, що підвищення рівня автономії місцевих бюджетів та ефективності використання бюджетних коштів можливе за рахунок широкого впровадження програмно-цільового методу (ПМЦ) складання та виконання місцевих бюджетів; збільшення частки власних доходів місцевих бюджетів в умовах децентралізації забезпечить посилення фінансової спроможності місцевих бюджетів, проте наявність фінансових коштів в об'єднаних територіальних громадах не є запорукою успішного їх розвитку за умови обмеженості їх у прийнятті рішень щодо використання цих коштів. Чим ширший спектр політичних функцій можуть виконувати об'єднані територіальні громади,

тим більша їх автономія в питаннях реалізації політичної влади, а із зростанням обсягів наявних фінансових активів розширюється спектр функціональних дій.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. The Free Dictionary. Definition of decentralization [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.thefreedictionary.com/decentralization>.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lingvo.ua/uk/Interpret/uk-uk/Децентралізація>.
3. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 01.04.2014 р. № 333-р «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.minregion.gov.ua/attachments/content-attachments/3557/Rozyasnennya_zmin.pdf.
4. Бюджетний кодекс України від 08.07.2010 № 2456-VI (Редакція станом на 26.10.2014) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/go/2456-17.
5. «Загальна характеристика Бюджетного кодексу України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.objjust.dp.ua/3pr2011.doc>.
6. Про внесення змін до Основних підходів до запровадження програмно-цільового методу складання та виконання місцевих бюджетів. Наказ Міністерства фінансів України №.59 від 30.01.2012 [електронний ресурс] режим доступу: http://www.ibser.org.ua/UserFiles/File/2012/9th%20Forum/%D0%9D%D0%B0%D0%BA%D0%B0%D0%B7_59.pdf.
7. Проект закону України «Про внесення змін до Бюджетного кодексу України» [електронний ресурс] Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=51901.
8. ЗУ «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України щодо спрощеної системи оподаткування, обліку та звітності» [електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/4014-17>.
9. Податковий кодекс України від 2 грудня 2010 року № 2755-VI – [Електронний ресурс] – Режим доступу: – <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2755-17>.
10. Капіталізація природних ресурсів: [монографія] / за заг. ред. д. е. н., проф. акад. НААН України М.А. Хвесик. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 268 с.
11. Концептуальні засади соціально-економічного розвитку сільських територій / [Бородіна О.М., Заяць Т.А., Куценко В.І. та ін.]; за наук. ред. Я.В. Остафійчука; Державна установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук». – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 48 с.
12. Потенціал сталого розвитку України на шляху реалізації інтеграційного вибору держави: монографія / О.М.Алимов, І.М.Лицур, В.В.Микитенко та ін. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 520 с.
13. Стан та перспективи капіталізації земельних ресурсів регіону в контексті сталого розвитку України: монографія / Ш.І. Ібатуллин, М.А. Хвесик, Й.М. Дорош. – К.: НВП «Видавництво «Наукова думка», 2014. – 198 с.
14. Стройко Т.В. Моніторинг екологічного сталого розвитку сільських територій в умовах глобальних викликів / І.О. Іртицева, Т.В. Стройко, М.І. Стегней // Економіка природокористування і охорони довкілля [зб. наук. пр.]. / Державна

- установа «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку Національної академії наук». – К.:ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – С. 109-111.
15. Стройко Т.В. Рациональне природокористування як елемент сталого розвитку сільських територій / І.О. Іртицева, Т.В. Стройко, М.І. Стегней // Економіст. – 2014. – № 2. – С. 34-37.
16. Соціально-економічний потенціал сталого розвитку України та її регіонів: національна доповідь / за ред. акад. НАН України Е.М. Лібанової, акад. НААН України М.А. Хвесика. – К.: ДУ ІЕПСР НАН України, 2014. – 776 с.